

چرایی دشمنی یهود با جبرئیل ﷺ با تأکید بر آیه ۹۷ بقره

* محسن رفیعی
** معصومه شریفی
*** فاطمه زهرا رفیعی

چکیده

دشمنی قوم یهود بنی‌اسرائیل با جبرئیل ﷺ به دوران پیامبران بنی‌اسرائیل باز می‌گردد که اوج بروز این دشمنی، به زمان پیامبر خاتم ﷺ می‌رسد. هدف تحقیق حاضر، دستیابی به علت دشمنی یهود با جبرئیل ﷺ با تأکید بر آیه ۹۷ بقره است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بر پایه گزارش تفاسیر، برجسته‌ترین بهانه‌های ابرازشده از سوی یهود برای دشمنی با جبرئیل از این قرار است: آورنده عذاب و جنگ و شدت، عدم جلوگیری جبرئیل از تخریب بیت المقدس توسط بخت‌النصر، تعبیر خواب دانیال توسط جبرئیل در مورد تخریب اورشلیم، آگاه‌سازی حضرت محمد ﷺ از اسرار یهود، تغییر نبوت از بنی‌اسرائیل به بنی‌اسماعیل، بشارت به نبوت پیامبر اکرم ﷺ و امامت امام علی ﷺ و امامان پس از ایشان. نتایج این پژوهش، نشان می‌دهد که مهمترین عوامل دشمنی یهود با جبرئیل عبارت است از: روحیه خود برتریینی و همچنین نگرش ناصحیح نسبت به اصل توحید که موجب عدم تمکین آنان نسبت به فرامین الهی شده است.

واژگان کلیدی

آیه ۹۷ بقره، جبرئیل، دشمنی یهود، میکائیل.

dr.rafiei@cfu.ac.ir

*. استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان (نویسنده مسئول).

dr.msharifi@cfu.ac.ir

**. استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان.

ffatemezahrarafie@yahoo.com

***. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۶/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۷

طرح مسئله

ملائکه از مخلوقات خدای متعال هستند و همچنان که در قرآن کریم آمده: «لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَقْعُلُونَ مَا يُؤْمِرُونَ» (تحریم / ۶) همواره گوش و چشمshan به فرمان خداست و هرگز نافرمانی نمی‌کند. ایمان به عموم ملائکه - و بهویژه به حضرت روح القدس جبرئیل عليه السلام - از ضروریات دین است و إنکار آنچه از سوی شارع مقدس درباره‌شان آمده، جایز نیست.

مسئله روح القدس جبرئیل عليه السلام از امور غیبی و از مسائل مشترک بین ادیان زنده جهان؛ یعنی یهودیت، مسیحیت و اسلام است و از این جهت که از یکسو با توحید و از دیگر سو با وحی و نبوت ارتباط وثیق دارد، از پیامدهای این پژوهش، ریشه‌یابی برای پیشگیری از موارد مشابه و آسیب‌های آن می‌تواند باشد.

مسئله دشمنی قوم یهود بنی‌اسرائیل با جبرئیل عليه السلام از مسائلی است که از دیرباز، مورد توجه بسیاری از مفسران بوده است. با بررسی در آیات قرآن کریم، معلوم می‌شود که دشمنی با منبع وحی (خداوند)، واسطه وحی (جبرئیل) و پیام‌آوران وحی (پیامبران) از آغاز به دو صورت بوده است: یک. عام؛ یعنی دشمنی با خداوند و ملائکه و کتاب الهی و کتاب آوران؛ که در قرآن به آن تصریح شده است. (نساء / ۱۳۶)

دو. خاص؛ یعنی دشمنی ویژه و صریح با واسطه وحی (حضرت جبرئیل)؛ که نمونه صریح آن در قرآن، آیه مورد بحث در این مقاله و آیه پس از آن است:

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُواً لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ يَأْذِنُ اللَّهُ مُصْدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ * مَنْ كَانَ عَدُواً لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرَسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوُّ لِلْكَافِرِينَ.

(بقره / ۹۷ - ۹۸)

آنها می‌گویند: «چون فرشته‌ای که وحی را بر تو نازل می‌کند، جبرئیل است، و ما با جبرئیل دشمن هستیم، به تو ایمان نمی‌آوریم!» بگو: «کسی که دشمن جبرئیل باشد (در حقیقت دشمن خداست) چرا که او به فرمان خدا، قرآن را بر قلب تو نازل کرده است؛ در حالی که کتب آسمانی پیشین را تصدیق می‌کند؛ و هدایت و بشارت است برای مؤمنان». کسی که دشمن خدا و فرشتگان و رسولان او و جبرئیل و میکائیل باشد (کافر است؛ و) خداوند دشمن کافران است.

برای شناخت زوایای دقیق آیه مورد بحث در این پژوهش، لازم است آیات صدر و ذیل آن مورد بررسی قرار گیرد. با نگاه گذرا، در می‌یابیم از آیه ۴۰ تا ۱۳۲ سوره بقره، نوعی ارتباط با بنی‌اسرائیل و

یهود و ویژگی‌های ایشان دارد که به دلیل پرهیز از خروج موضوعی، از آن می‌گذریم و به پژوهشی دیگر إحاله می‌دهیم.

تاریخچه مخالفت و دشمنی با جبرئیل از سوی یهود، به زمان قوم بنی‌Іسرائیل در زمان حضرت موسی (بقره / ۷۴ - ۶۷؛ نساء / ۱۵۵ - ۱۵۳؛ مائدہ / ۲۶ - ۲۰) و حضرت عیسیٰ (نساء / ۱۵۸ - ۱۵۶؛ مریم / ۴۰ - ۳۶؛ مائدہ / ۷۷) و - بهویژه - زمان پیامبر خاتم^{صلی الله علیه و آله و سلم} (مائده / ۸۲) بر می‌گردد. یهودیان، افزون بر دشمنی با جبرئیل^ع (بقره / ۹۸ - ۹۷) مخالفتها و - بعضاً - دشمنی‌هایی با پیامبران الهی (نوح / ۲۲ - ۲۱؛ بقره / ۷۴ - ۶۷؛ نساء / ۱۵۸ - ۱۵۳؛ مائدہ / ۲۶ - ۲۰ و ۷۷ و ۸۲؛ مریم / ۴۰ - ۳۶) نیز داشته‌اند. پژوهش حاضر، عهددار و اکاوی پیرامون چرایی دشمنی یهود با جبرئیل^ع - آن هم از منظر تفسیر آیه مورد بحث - است.

هدف اصلی در این پژوهش، یافتن پاسخ برای چرایی دشمنی یهود با جبرئیل^ع است. پرسش اصلی - در این پژوهش - از این قرار است: چرا یهود با جبرئیل^ع دشمنی دارد؟ در صورت دست‌یابی به پاسخ‌های منطقی و مستدلّ به پرسش یاد شده است که پژوهش گران می‌تواند ادعای نمایند به اهداف این پژوهش دست‌یافته‌اند.

واقعیت این است که - به دلایلی - نگارش‌ها درباره جبرئیل^ع در اهل کتاب (يهودیت و مسیحیت) بسیار اندک است و آنچه موجود است، با ابهام و تشویش و اضطراب و بعضًا با دخل و تصرف فراوان و تحریف صریح و تناقض آمیخته است. درباره مسئله دشمنی یهود با جبرئیل^ع، به صورت «ضمون موضوعی» و پراکنده در لابلای منابع تفسیری، روایی، کلامی و تاریخی اشاراتی شده است؛^۱ ولی - با بررسی‌های به عمل آمده - پدیدار گشت که نگارشی «مستقل» در قالب کتاب، مقاله یا پایان‌نامه با عنوان «چرایی دشمنی یهود با جبرئیل^ع» و یا عنوان‌های نزدیک به آن به سامان نرسیده است.

مفهوم‌شناسی

یک. دشمن / دشمنی

واژه «دشمن»، مرکب از «دُش» به معنای بد و زشت، و «مَن» به معنای نفس و ذات (دهخدا، ۱۳۶۱: ۲۳ / ۱۲) است. این واژه در مقابل دوست و مُحبّ قرار دارد (دهخدا، ۱۳۶۱: ۲۳ / ۱۶؛ معین، ۱۳۸۷: ۴۹۶؛ انوری، ۱۳۸۲: ۱ / ۱۰۳۶؛ عمید، ۱۳۸۹: ۴۷۲) و - در کاربرد عربی - به معنای: «عدوّ»

۱. برای آگاهی بیشتر از نگارش‌ها درباره ملائکه - عموماً - و جبرئیل - خصوصاً - ر. ک: الداعوق، ۱۴۱۷: ۷.

خصم و مخالف» (تونجی، ۱۳۷۷: ۲۷۲؛ معین، ۱۳۸۷: ۴۹۶) و «کسی که بدی و زیان کس دیگر را بخواهد و کینه از او در دل داشته باشد» (عمید، ۱۳۸۹: ۴۷۲) است. برخی لغتشناسان، دشمنی را به معنای «عداوت، خصومت و کراحت» (تونجی، ۱۳۷۷: ۲۷۲) و «مخالفت، بدخواهی و کینه‌توزی» (انوری، ۱۳۸۲: ۱۰۳۶ / ۱) دانسته‌اند.

دو. جبرئیل

واژه «جبرئیل»، واژه‌ای عجمی است که عربی شده است. (بیضاوی، ۱۴۱۸: ۹۶؛ طوسی، بی‌تا: ۱ / ۳۶۳؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۲۴۰ / ۱؛ رازی، ۱۴۰۸: ۷۶ – ۷۵؛ طبرانی، ۱۷۴: ۲۰۰۸؛ ابن‌عطیه، ۱۴۲۲: ۱۸۴ / ۱؛ مبیدی، ۱۳۷۱: ۱ / ۱) برخی براین باورند که این کلمه، ریشه عبرانی (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۸۵۳ / ۱) یا سریانی دارد. (قرطبی، ۱۳۶۴: ۳۴۷ / ۱؛ صاحب بن عباد، ۲۰۱۰: ۹۸ / ۷) طریحی، ۱۳۷۵: ۲۴۰ / ۳؛ قرشی بنابی، ۱۳۷۱: ۲ / ۵؛ ابن‌منظور، ۱۴۰۵: ۴ / ۱۱۴) جبرئیل نام یکی از ملائک مقرب الهی است که متشکل از دو کلمه «جبر» و «ایل» است. معنای «جبر» را عبد و رجل و معنای «ایل» را ربوبیت و ربانت (ابن‌سیده، ۱۴۲۴: ۵۹۷ / ۷) یا خدا و الله (قرطبی، ۱۳۶۲: ۱ / ۳۴۷؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲: ۹۱ / ۱؛ شعرانی، ۱۳۸۶: ۱ / ۱) دانسته و گفته‌اند: جبرئیل، مأْخوذ از «جبروت الله» است. (ابن‌عطیه، ۱۴۲۲: ۱۸۴ / ۱؛ مبیدی، ۱۳۷۱: ۱ / ۱؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱ / ۲۴۰؛ رازی، ۱۴۰۸: ۷۵ و ۷۶؛ طبرانی، ۱۷۴: ۲۰۰۸؛ سیزوواری، ۱۴۴۹: ۱ / ۱۱۶) ابن‌عاشور (۱۴۲۰: ۶۵۳ / ۱) می‌نویسد: «جبرئیل در عبرانی به معنای قوه است و ایل در نزد جمهور، اسمی از آسماء خداوند است».

برخی بر این باورند که جبرئیل، همان جبرعیل است. (زبیدی، ۱۳۶۹: ۱۶۲ / ۶؛ ابن‌منظور، ۱۴۰۵: ۴ / ۱۱۴) درباره واژه جبرئیل، قرائتها مختلف شده است؛ تا چهار قرائت (طوسی، بی‌تا: ۱ / ۳۶۵)، پنج قرائت (ابن‌جوزی، ۱۴۱۲: ۹۱ / ۱)، شش قرائت (ابن‌عطیه، ۱۴۲۲: ۱۸۴ / ۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۳۷؛ طبرسی، ۱۴۲۶: ۴۱۸ / ۱)، هفت قرائت (ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱ / ۱؛ طبرانی، ۲۴۰ و ۲۳۹ / ۱؛ ۲۰۰۸ / ۲۱۲)، هشت قرائت (بیضاوی، ۱۴۱۸: ۹۶)، ده قرائت (قرطبی، ۱۳۶۴: ۳۸ / ۲)، و تا سیزده قرائت. (آل‌وسی، ۱۴۱۵: ۱ / ۳۳۱ و ۳۳۲)

جبرئیل، اسم علم برای فرشته‌ای والا مقام است که به اعتقاد یهود، از سوی خداوند فرستاده شده تا رؤیای دانیال را تفسیر کند. نام جبرئیل به تصریح در سفر دانیال آمده است (دانیال: ۸ / ۸ – ۲۷ / ۸) و با صوت و صورت انسان در برابر دانیال قرار گرفته تا راهنمایی‌اش کند (دانیال: ۹ / ۹ – ۳۲ / ۲۰) اما در خواب دانیال در کنار رود دجله و دیدن مردی با لباس کتان و ...، نامی از جبرئیل برده نشده است

(دانیال: ۱۰ / ۲۱ - ۱) گاهی با نام «روح خداوند» از جبرئیل یاد می‌شود (اشعیا: ۱۱ / ۲) و گاهی هم با نام روح القدس نامیده می‌شود. (مزامیر: ۵۱ / ۹ - ۱۳)

با بررسی استناد اسلامی و یهودی، در می‌یابیم یهود با جبرئیل دشمنی نموده و میکائیل را محبوب خویش می‌داند که بررسی‌های این مستنه، پژوهشی مستقل می‌طلبد. در منابع اسلامی، به نقل از یهود آمده که با واژگان مثبت از میکائیل یاد شده است (قرطبی، ۱: ۱۳۶۴؛ ۳۴۹ / ۱؛ طوسی، بی‌تا: ۱ / ۱۲۶؛ طبرسی، ۱: ۱۴۲۶؛ ابن‌آبی‌حاتم، ۱: ۱۴۱۹؛ ۳۳۱ / ۱؛ شوکانی، ۱: ۱۴۱۴؛ ۱: ۱۴۱۵؛ واحدی، ۱: ۱۴۱۵؛ قمی، ۱: ۱۳۶۳ / ۵۴)

براساس آموزه‌های سفرخروج، میکائیل بر جبرائیل نتفوق دارد. (کو亨، ۲۰۰۵: ۱۰۴) و حاخام‌های یهودی، جایگاه میکائیل را بالاتر از جبرائیل می‌دانند (ثانی، ۱۴۳۳ / ۲: ۸۶۶ و ۸۷۲) و معتقدند هرجا میکائیل باشد، حضرت الهی (الشیخینا) با اوست و حتی تصريح می‌کنند که جبرئیل گاهی اوامرش را از میکائیل می‌گیرد. (ثانی، ۱۴۳۳ / ۲: ۸۷۳)

یهودیان معتقدند که هر آتنی، ملکی خاص دارد که حراستش می‌کند و مصالح او را مراعات می‌کند و میکائیل همان ملک خاص اسرائیل است که مسئول حمایت از بنی‌اسرائیل در مقابل صموئیل (ملک شریر) هنگامی که اقدام به تهمت به بنی‌اسرائیل در محضر خدا می‌کند. (ثانی، ۱۴۳۳ / ۲: ۸۷۴) نیز یهود بر این باور است که میکائل، ملک باران، (صبری، ۲۰۱۱: ۲۰۱۱) الله اسرائیل و حامی آنها در مقابل با ملائکه شریر (صموئیل) بوده و به ساره بشارت داده که به زودی پسری می‌زاید. (کو亨، ۱۰۸: ۲۰۰۵ / ۲: ۱۴۳۳؛ ثانی، ۱۴۳۳ / ۲: ۸۷۴)

سه. یهود

واژه یهود از ریشه «ه. و. د» است که در لغت به معنای: «توبه و بازگشت به سوی حق» گرفته شده است. (قرشی، ۱۳۷۱ / ۷: ۱۶۸؛ فراهیدی، ۱۴۲۶ / ۴: ۷۶؛ ابن‌منظور، ۱۴۰۵ / ۳: ۴۳۹؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ / ۸۴۷؛ طریحی، ۱۳۷۵ / ۳: ۱۶۹؛ فیومی، ۱۴۲۵ / ۲: ۶۴۲)

خلیل بن احمد معتقد است: یهود، اشتقاقی از «هادوا» یا «تابوا» است که به یهودا فرزند بزرگ یعقوب نبی گفته می‌شده است. در انتقال این واژه به عربی «ذال» به «dal» تبدیل شده است (فراهیدی، ۱۴۲۶ / ۴: ۷۶).

هُود به معنای بازگشت یا رفق و مدارا می‌باشد که تَهُوید نیز به همین معنا است؛ یعنی آرام را در سخنان معمولی - هُود - یعنی توبه و بازگشت از گناهان. هُود در اصل، جمع هَادِد است؛ یعنی توبه‌کننده. واژه «هُود»، اسم یکی از پیامبران^ع است (صاحب بن عباد، ۴ / ۲۰۱۰؛ ۴۷ / ۴) که

هفتبار در قرآن کریم به کار رفته است (عبدالباقی، ۱۳۷۴: ۸۴۹). ابن‌فارس درباره ماده «ه. و. د» می‌نویسد: «أَصْلُ يَدْلُّ عَلَيْ إِرْوَادٍ وَ سُكُونٌ». (ابن‌فارس، ۱۴۲۹: ۶ / ۱۷) فرشی (۱۳۷۱: ۷ / ۱۶۸) می‌نویسد: واژه «هود» علاوه بر معنای رجوع، به معنای داخل شدن در دین یهودیت نیز می‌باشد و «هاد، تهود» یعنی به دین یهودیت داخل شد.

ریشه «ه. و. د» ۲۱ بار و با ۴ اشتقاق در قرآن کریم به کار برده شده که عبارت است از:

«هادوا»؛^۱ «هُدَنَا»؛^۲ «هُودٌ»؛^۳ «هُودًا».^۴

يهودشناسی

به دلیل آشنایی بیشتر با روحیات یهودیان و دستیابی به علل دشمنی ایشان با جبرئیل، نگاهی گذرا به ویژگی‌های یهود از دیدگاه قرآن می‌اندازیم. برخی از برجسته‌ترین ویژگی‌های یهود در این کتاب نورانی، از این قرار است: پیمان‌شکنی (نقض عهد) (بقره / ۴۰، ۵۴، ۸۳، ۸۴، ۱۲۲ و ۱۲۳؛ نساء / ۱۵۳ و ۱۵۵؛ مائدہ / ۱۲، ۱۳، ۱۴ و ۷۰؛ أعراف / ۱۵۰، ۱۶۳ و ۱۶۹)، دنیاطلبی و ترس از مرگ (بقره / ۹۴، ۹۵ و ۹۶؛ توبه / ۳۴؛ جمعه / ۶)، استکبارورزی و غرور (بقره / ۸۷؛ آل عمران / ۲۴ و ۲۵؛ مائدہ / ۷۰، ۷۱ و ۷۲؛ شوری / ۱۳)، بهانه‌جویی (بقره / ۵۵، ۶۱ و ۶۷ – ۷۴، ۶۱؛ مائدہ / ۳۷ و ۴۱؛ أنعام / ۱۴۹، ۱۵۷ – ۱۵۵ و ۱۵۸؛ أعراف / ۱۴۰ – ۱۳۸)، لجبازی و تعصب (بقره / ۱۰۱، ۹۹، ۹۲، ۹۱، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۳۷، ۲۱۱، ۱۳۸ و ۲۱۳؛ آل عمران / ۱۸۴؛ مائدہ / ۱۲، ۳۲، ۲۰، ۴۹، ۶۵ و ۶۵؛ أعراف / ۱۶۶ – ۱۶۴)، تحریف (بقره / ۷۵ و ۷۹؛ آل عمران / ۷۸؛ نساء / ۷۸؛ مائدہ / ۱۳؛ أعراف / ۱۶۲)، مقابله با خدا (افترا، تکذیب، عدم پیروی از دستورات و صدّ عن سبیل الله...) (آل عمران / ۷۸؛ نساء / ۱۷۶، ۴۸ و ۵۰؛ مائدہ / ۲۲، ۴۱، ۴۵ و ۴۷؛ أعراف / ۱۴۷، ۱۴۸ و ۱۴۹؛ مائدہ / ۴۵؛ مائدہ / ۱۳؛ نساء / ۱۵۵ و ۱۷۷؛ توبه / ۳۱)، مقابله با پیامبران: کشتار (بقره / ۵۶ و ۸۷ و ۹۱؛ آل عمران / ۱۸۱ و ۱۸۶؛ نساء / ۱۱۷؛ مائدہ / ۷۰)، تهدید به رجم و تبعید و قتل (بقره / ۸۴، ۸۵ و ۲۴۶)، تهمت (أعراف / ۱۰۹ و ۱۳۲؛ شعراء / ۴۹ و ۱۳۵؛ نمل / ۱۳؛ طه / ۵۷ و ۶۳؛ يونس / ۷۶؛ قصص / ۴۸؛ غافر / ۲۴؛ زخرف / ۴۹؛ ذاريات / ۳۹؛ إسراء / ۱۰۱)، استهزاء (بقره / ۶۷؛ نساء / ۴۶ و ۴۶؛ مائدہ / ۵۷ و ۶۸)، تکذیب (بقره / ۸۷؛ آل عمران / ۱۸۴؛ مائدہ / ۴۱ و ۴۲؛ أعراف / ۱۴۶، ۱۷۶، ۱۷۷ و ...).

۱. ده بار (بقره / ۴۲؛ نساء / ۴۶ و ۱۶۰؛ مائدہ / ۴۱، ۴۱ و ۶۹؛ أنعام / ۴۶ و ۶۹؛ هج / ۱۷؛ جمعه / ۶).

۲. یک بار (أعراف / ۱۵۶).

۳. چهار بار (هود / ۵۳، ۵۳ و ۶۰؛ شعراء / ۱۲۴).

۴. هفت بار (بقره / ۱، ۱۳۵ و ۱۴۰؛ أعراف / ۶۵؛ هود / ۵۰ و ۵۸).

شک و تردید و بدگمانی (فصلت / ۴۵؛ شوری / ۱۴؛ بقره / ۴۶)، حرامخواری (ربا، حق‌الناس) (مائده / ۴۲ و ۶۳؛ نساء / ۱۶۱؛ توبه / ۳۴) ویژه‌خواری (خود برترینی، تمامت‌خواهی و خودستایی) (بقره / ۱۲۰؛ مائده / ۱۸، ۷۰ و ۷۱)، تلبیس و کتمان حق (بقره / ۴۲؛ آل عمران / ۷۱ و ۱۸۷)، مومن بعض و مکفر بعض (نساء / ۱۵۰ و ۱۵۱؛ أَعْمَام / ۱۵۰ و ۱۵۴؛ أَعْرَاف / ۱۴۷)، عصیان (بقره / ۹۳؛ آل عمران / ۱۱۲؛ نساء / ۴۶؛ مائده / ۱۴۶)، غفلت و کفران نعمت (أَعْرَاف / ۱۴۶ و ۱۶۰؛ يومن / ۹۲) و همچین دشمنی با جبرئیل، از دیگر ویژگی‌های یهود است که در این تحقیق قرار است به بررسی چرایی و ریشه‌های این دشمنی بپردازیم.

براساس تصریح مستندات قرآن کریم و بررسی پیشینه یهود، پدیدار می‌گردد که این قوم، به استناد این آیه از قرآن کریم: «وَيَقُولُونَ تُؤْمِنُ بِعَضٍ وَنَكُفُرُ بِعَضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَيِّلًا» (نساء / ۱۵۰)، ایمان واقعی به خداوند ندارند و دچار بیماری «مؤمن به بعض و مُكفر به بعض» هستند.

جبرئیل‌شناسی

چهار ملک برای احاطه به عرش عبارتند از: میکائیل، جبرائیل، اوریل، رفائل (کوهن، ۲۰۰۵: ۱۰۴؛ ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۶۶) تا عدد اقسام چهارگانه سپاه اسرائیل تناسب داشته باشد (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۶۶). پس از این چهار ملک مقرب، سه فرشته دیگر به آنها اضافه شده و جمعاً هفت ملک مقرب می‌شوند. (آشتیانی، ۱۳۸۶: ۲۶۹)

يهودیان، میکائیل و جبرائیل را برتر و بالاتر از سایر ملائکه بر می‌شمارند و معتقدند غالباً ذکر این دو در انجام عملی معین با هم می‌آید. (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۶۶)^۱ برخی از حاخام‌های یهودی بر این باورند که «میکائیل و جبرائیل همواره در خدمت پروردگارند و سایر ملائکه پس از ادائی تسبيح در همان روزی که آفریده شده‌اند، از بین می‌روند». (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۶۶)

از دیدگاه مسلمانان، جبرائیل یکی از ملائک چهارگانه مقرب الهی است. و به قول صاحب *كتشف الأسرار*، بهینه ملائک، جبرائیل است. (میدی، ۱۳۷۱: ۱ / ۲۹۰)

واژه جبرائیل در قرآن سه بار (بقره / ۹۷؛ بقره / ۹۸؛ تحریر / ۴) به کار برده شده است. (عبدالباقي، ۱۳۷۴: ۲۰۷) برای جبرائیل، القابی نیز در قرآن به کار برده شده است که عبارتند از: ۱. روح، روح‌الامین، روح القدس (قدر / ۴؛ معارج / ۴؛ نبأ / ۳۸؛ مريم / ۱۷؛ شعراء / ۱۹۳؛ مائده / ۱۰۰؛ نحل / ۱۰۲؛ بقره / ۸۷)

۱. از اینکه در آیه ۹۸ بقره «مَلَائِكَةٍ... جِبْرِيلَ وَ مِيكَالَ» از میان فرشتگان، تنها از جبرائیل و میکائیل نام برده شده است، می‌توان دریافت که همه فرشتگان، در یک مرتبه و سطح نیستند. (قراتی، ۱۳۸۸: ۱ / ۱۶۶)

و ۲۵۳؛ ۲. شدیدالقوه (نجم / ۵)؛ ۳. رسول کریم (تکویر / ۱۹)؛ ۴. ذو مرته، ذی القوه (نجم / ۶؛ تکویر / ۲۰)؛ ۵. امین. (تکویر / ۲۱)

آنچه در قرآن درباره مأموریت این ملک بهطور صریح آمده، همان آوردن وحی بر تمامی پیامبران الهی است (سبزواری، ۱۴۴۹ / ۱۱۶؛ قرشی، ۱۳۷۱ / ۵)؛ ولی «اگر اعمال دیگری داشته باشد تصریح نشده است و در آیه ۴ سوره تحريم که جبرئیل حامی حضرت رسول ﷺ شمرده شده «فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجَبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ» ظاهرآ حمایت بهواسطه وحی آوردن و مطلع ساختن آن حضرت از حیله زنانش است. (قرشی، ۱۳۷۱ / ۵)

زمانی که جبرئیل - بنا به رسالت الهی - به قلب پیامبر نازل می‌شود و از میان ملائکه تنها او برای این امر برگزیده شده، به آن معنا نیست که هرچه بر قلب پیامبر نازل می‌کند از جانب خودش است؛ بلکه همه به اذن خدای تعالی است. جبرئیل، ملک مقرب الهی بوده که متصدی القای وحی و رسالت بر پیامبران علی الخصوص پیامبر اکرم ﷺ بوده است. (فضل الله، ۱۴۱۹ / ۲؛ ۱۳۳ / ۲)

بنا به روایتی که از رسول خدا ﷺ نقل شده است، هر یک از این چهار ملک، وظایف مختص به خود را دارند. (سیوطی، ۱۴۰۴ / ۱؛ ۹۴ - ۹۲؛ میبدی، ۱۳۷۱ / ۱؛ ۲۹۰ و ۲۹۱؛ ابن أبي حاتم، ۱۴۱۹ / ۳۳۱؛ مدرسی، ۱۴۱۹ / ۱؛ ۲۱۲). آشتیانی معتقد است که برخی بر این باورند جبریل در موارد عدیده، مأمور و پیامآور خدا بوده و به دیدن ابراهیم رفت. (۱۳۸۶: ۷۲ و ۷۳)

شأن نزول آیه

از جمله مسائلی که بین رسول خدا ﷺ و یهود درباره جبرئیل رد و بدل شد، این بود که از رسول خدا ﷺ پرسیدند چه کسی از میان ملائکه دوست توست تا ببینیم از تو پیروی کنیم یا نکنیم؟! رسول خدا ﷺ فرمود: «فَإِنَّ لِي جَبْرِيلَ وَلَمْ يَعُثْ اللَّهُ نَبِيًّا فَقْطَ إِلَّا وَهُوَ لِي»؛ (طبری، ۱۴۲۲ / ۱؛ ابن أبي حاتم، ۱۴۱۹ / ۱؛ ۲۲۵؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ / ۱؛ ۲۴۱) با اندکی تفاوت در الفاظ) جبرئیل، دوست من است و خداوند هیچ پیامبری را برینیانگیخت مگر اینکه جبرئیل دوست و همراه او بوده است».

درباره شأن نزول این آیات، نقل‌های متفاوتی بیان شده است. واحدی در شأن و سبب نزول این آیه - با ذکر سند به نقل از سعید بن جعفر، از ابن عباس - نقل می‌کند: یهودیان، به نزد رسول خدا ﷺ آمده، گفتند: ای أباالقاسم! درباره چند چیز از تو سؤال می‌کنیم؛ اگر به آنها پاسخ دادی، از تو پیروی می‌کنیم. به ما بگو از میان ملائکه، چه کسی وحی را به تو می‌رساند؟ چرا که هیچ پیامبری به رسالت برانگیخته نمی‌شود مگر اینکه ملکی از سوی پروردگارش، وحی را به وی می‌رساند. پس این دوست

تو (واسطه وحی) کیست؟ فرمود: جبرئیل. یهودیان گفتند: او که جنگ و کشتار را نازل می‌کند؛ او دشمن ماست. اگر گفته بودی میکائیل - که باران و رحمت نازل می‌کند - از تو پیروی می‌کردیم. پس خدای متعال این آیات (۹۷ و ۹۸ بقره) را نازل فرمود. (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۴ و ۲۵)

نیز واحدی با إسناد، به نقل از شعبی، از عمر بن خطاب نقل می‌کند که گفت: من همواره در مدارس یهودیان حاضر می‌شدم و تورات را نزد آنان فرا می‌گرفتم. و از اینکه میان قرآن و تورات موافقت وجود داشت، در شگفت بودم. آنان به من گفتند: ای عمر! هیچ کس در نزد ما از تو محبوب‌تر نیست. گفتم برای چه؟ گفتند: به نزد ما می‌آیی و به ما محبت می‌کنی. گفت: من به خاطر تصدیق برخی از کتاب خدا نسبت به برخی دیگر، و موافقت تورات و قرآن در شگفتمن.

در یکی از روزها، من نزد یهودیان بودم که رسول خدا ﷺ از پشت سرم گذشت. یهودیان گفتند: این دوست توست پس از جای برخیز. پس من متوجه او شدم که دیدم رسول خدا ﷺ در خونه‌ای در مدینه وارد شد؛ به سوی او رفتم و عرض کردم: شما را به خدا سوگند می‌دهم، چه چیزی از کتاب بر شما نازل شده؟ آیا می‌دانید که او رسول خداست؟ سید آنان گفت: ... ما می‌دانیم که او رسول خداست. گفتم: اگر بدانید که او رسول خداست و سپس از او پیروی نکنید پس هلاک خواهید شد.

ما در میان ملائکه، دوستی داریم و دشمنی. گفتم چه کسی دشمن شماست و چه کسی دوستان؟ گفتند دشمن ما جبرئیل است که ملک غلظت و شدت است. گفتم: و چه کسی دوست شماست؟ گفتند: میکائیل، که همان ملک رافت و نرمی و آسانی است. گفتم: دشمنی با جبرئیل، دشمنی با میکائیل است ... .

سپس برخاستم و داخل خونه‌ای شدم که رسول خدا ﷺ در آن وارد شده بود؛ آن حضرت از من استقبال کرد و فرمود: ای پسر خطاب! آیا آیاتی را که اندکی پیش، بر من نازل شده برتو نخوانم؟ گفتم: بله. پس این آیات را تلاوت فرمود: «قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ... إِلَّا الْفَاسِقُونَ». (بقره ۹۷، ۹۸ و ۹۹) (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۶ و ۲۵)

نیز واحدی به نقل از ابن عباس نقل می‌کند که گفت: عبد الله بن صوربا - یکی از اخبار یهود از سرزمین فدک - پرسش‌هایی از رسول خدا ﷺ پرسید. وقتی که حجت بر او تمام شد، گفت: کدام ملک از آسمان به سوی تو می‌آید؟ فرمود: جبرئیل؛ و خداوند هیچ پیامبری را بر نیانگیخت مگر اینکه او همراحت بوده. گفت: از میان ملائکه، جبرئیل دشمن ماست؛ اگر میکائیل بود، حتماً به تو ایمان می‌آوردیم. همانا جبرئیل، عذاب و کشتار و شدت نازل می‌کند. او بارها با ما دشمنی‌های بسیاری کرده و در این راه هم بر ما به شدت عمل کرده است. خداوند بر پیامبر ما نازل کرد که بیت المقدس

به زودی به دست مردی به نام بخت نصر ویران خواهد گشت؛ و ما را از زمان این ویرانی نیز آگاه ساخت. هنگامی که آن زمان فرا رسید، مردی از نیرومندان بنی‌اسرائیل را بر ما برانگیخت تا در پی بخت نصر برآید و او را بکشد. وی همچنان در پی بخت نصر بود و او را در بایل یافت که نوجوانی مسکین و بدون نیرو بود. آن جوان نیرومند از بنی‌اسرائیل خواست او را بکشد که جبرئیل به وی گفت: اگر خدای شما بر هلاکت شما اراده کرده، پس نمی‌توانی بر او مسلط شوی؛ و اگر این‌گونه نیست، پس به چه حقیقی می‌خواهی او را بکشی؟ آن جوان نیرومند بنی‌اسرائیلی، سخن وی را تصدیق کرد و به سوی ما بازگشت. پس بخت نصر، بزرگ و نیرومند گشت و با ما جنگید و بیت‌المقدس را خراب کرد. به همین دلیل است که ما جبرئیل را دشمن خود می‌دانیم. پس خداوند این آیه را نازل فرمود (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۶؛ سیوطی، ۱۴۲۲: ۱۸).

نیز واحدی به نقل از مُقاتل می‌نویسد که گفت: یهودیان گفتند: جبرئیل دشمن ماست؛ زیرا به او دستور داده شده بود که نبوت را در میان ما قرار دهد ولی آن را در غیر ما قرار داد؛ پس خداوند این آیه را نازل فرمود (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۶).

نظر برخی از مفسران نیز در این باره از این قرار است: «آیه نشان می‌دهد شأن نزول و سبب نزول دارد؛ و سیاق آیه، بیانگر ارتباطش با یهود است (بلاغی، بی‌تا: ۱ / ۱۱۰) علامه طباطبایی هم بر این باور است که سیاق آیه، در جواب به یهود است که از ایمان به آنچه پیامبر خاتم آورده استنکاف می‌وزدیدند (طباطبایی، ۱: ۱۳۹۰ و ۲۲۹: ۱ / ۲۳۰) نیز آیت‌الله مکارم شیرازی معتقد است که این آیه، مقرون به تهدید است و نشان از این دارد که آنچه جبرئیل آورده از سوی خداوند است (مکارم شیرازی، ۱: ۱۴۲۲ / ۱: ۳۰۹).

قرطبي بر این باور است که: «همه اهل علم، اجماع دارند این آیه درباره جواب به یهود بنی‌اسرائیل نازل شده که گمان می‌کردند، جبرئیل دشمن آنان است و میکائیل دوستشان» (قرطبي، ۱: ۱۳۶۴ / ۱: ۳۴۹). البته وی معتقد است که درسبب اینکه چرا یهود با جبرئیل دشمنی دارد، اختلاف نظر هست و به برخی ماجراهای این آیه اشاره می‌کند (همان: ۱ / ۳۴۲ - ۳۴۷).

سیوطی نقل می‌کند که بخاری از أنس نقل کرده که گفت: عبدالله بن سلام به نزد رسول خدا ﷺ آمد و گفت: سه سؤال از تو می‌پرسم که تنها پیامبر آنها را می‌داند: نخستین نشانه‌های قیامت کدام است؟ و نخستین غذای بهشتیان کدام است؟ و ... پیامبر ﷺ فرمود: به زودی جبرئیل پاسخ آنها را به من خبر خواهد داد. عبدالله بن سلام پرسید: جبرئیل؟ فرمود: آری. گفت: او دشمن یهود، از میان ملائکه است. پس آن حضرت، این آیه را تلاوت فرمود: «قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ

نَزَّلَهُ عَلَيْ قَلْبِكَ ...». (سيوطى، ١٤٢٢: ١٧)

سپس سیوطی ادامه می‌دهد که ابن حجر در فتح الباری گفته است: ظاهر سیاق این است که پیامبر ﷺ این آیه را در رد یهود قرائت کرده و مستلزم نزول آن در آن هنگام نیست. وی سپس این نظر را مورد اعتماد دانسته است. (همان)

دیدگاه یهود درباره چبرئیل

در میان اظهارنظرهای یهودیان درباره ملائکه، مشاهده می‌شود که درباره جبرئیل، از واژگان بسیار خشن، منفی و توهین‌آمیز استفاده می‌شود؛ این در حالی است که - در مقابل - با واژگان بسیار ملایم و مثبت از میکائیل یاد می‌شود. به دلیل رعایت اختصار، صرفاً به واژگان ویژه انعکاس یافته در منابع اسلامی، سپس منابع یهودی اشاره می‌شود.

یک. منابع اسلامی

والْحَرْبِ (طیب، ۱۳۶۹ / ۲: ۱۱۶); قالوا: جَبْرِيلُ عَنْ يَمِينِهِ، وَ مِيكَائِيلُ عَنْ يَسَارِهِ (طبری، ۱: ۱۴۲۲ / ۳۴۴); إِنَّ جَبْرِيلَ يَنْزَلُ بِالْعَذَابِ وَ التَّقْسِيمِ وَ هُوَ لَنَا عَدُوٌّ (طبری، ۱: ۱۴۲۲ / ۳۴۵؛ ابن أبي حاتم، ۱: ۱۴۱۹ / ۲۲۹); يَنْزَلُ بِالْقِتَالِ (طبراني، ۱: ۲۰۰۸ / ۲۱۳); يَنْزَلُ بِالْحَرْبِ وَ الْقِتَالِ (فضل الله، ۱: ۱۴۱۹ / ۱۳۳); يَنْزَلُ بِالشَّدَّةِ، يَنْزَلُ بِالْخَسْفِ (طبراني، ۱: ۲۰۰۸ / ۲۱۳ و ۲۱۱); يَأْتِي بِالْهَلاَكِ وَ الْخَسْفِ وَ الْجَدَبِ (أبو حیان، ۱: ۱۴۲۰ / ۵۱۷); يَأْتِي بِالْحَرْبِ وَ الشَّدَّةِ وَ الْجَدَبِ (ثعالبی، ۱: ۱۴۱۸ / ۲۷۸); خَسْفٌ وَ عَذَابٌ (آلوسی، ۱: ۱۴۱۵ / ۲۷۸؛ ابن عاشور، ۱: ۱۴۲۰ / ۶۰۵؛ شعراوی، ۱: ۱۹۹۱ / ۴۷۹); ذَاكَ عَدُوُ اليهودِ مِنَ الْمَلَائِكَه (سیوطی، ۱۷: ۱۴۲۲ / ۱۷); ذَاكَ عَدُوُنَا مِنْ أَهْلِ السَّمَاءِ يَطْلِعُ مُحَمَّداً عَلَيْ سِرِّنَا (طبری، ۱: ۱۴۲۲ / ۳۴۴) طبراني، ۱: ۲۰۰۸ / ۲۱۱؛ ثعلبی، ۱: ۱۴۲۲ / ۳۲۹)

دو. دیدگاه یهودی

بیان این نکته ضروری است که هرچند در تورات و تلمود، بر دشمنی جبرئیل با یهود تصریح نشده؛ ولی این عدم تصریح، به معنای عدم صحت این خبر نیست؛ زیرا اولاً براساس اعتراف نقادان کتاب مقدس، این کتاب قرن‌ها بعد توسط دیگران نگاشته شده و نه حضرت موسی؛^۱ ثانیاً خداوند در قرآن به این نکته تصریح نموده که یهود در دوران رسول خدا^۲ می‌گفتند جبرئیل دشمن آنان است و این به عنوان معتبرترین سند، قابل استناد و پذیرش است. افزون بر اینها، اقرار یهود بر اینکه جبرئیل ملک آتش است؛ (صبری، ۲۰: ۲۰۱۱؛ ثانی، ۱: ۱۴۳۳ / ۸۷۴ و ۸۷۴) و اینکه برخی حاخام‌های یهودی بر این باورند که جبرئیل همان کسی است که هیکل را در قدس به آتش کشیده؛ (ثانی، ۱: ۱۴۳۳ / ۸۸۷) همگی بیانگر این است که زمینه‌های بدینی به جبرئیل و تنقیص وی در یهود کاملاً مهیا است. اینکه یهود معتقد است میکائیل بر جبرئیل فضیلت دارد، (ثانی، ۱: ۱۴۳۳ / ۸۸۷) دلیلی بر نگاه غلط یهود است؛ این درحالی است که دانشمندان، جبرئیل را به معنای «بنده خدا»، و مکائیل را «بنده کوچک خدا» (عبدید) (طبراني، ۱: ۲۰۰۸ / ۲۱۳؛ ثعالبی، ۱: ۱۴۱۸ / ۲۸۶؛ زمخشری، ۱: ۱۴۰۷ / ۱۷۵؛ ثعلبی، ۱: ۱۴۲۲ / ۲۴۱؛ قرطبی، ۱: ۱۳۶۴ / ۳۴۷؛ ابن جوزی، ۱: ۱۴۱۲ / ۹۱؛ شعرانی، ۱: ۱۳۸۶ / ۱۳۸۶) می‌دانند.

یهودی آبراهام کاتش، در نقد روایات مسلمین درباره دشمنی یهود با جبرئیل، به نظر یکی از حاخام‌های یهودی اشاره می‌کند که: «تفسران مسلمان از حق گذرانده‌اند و ندانسته‌اند که جبرئیل نزد یهود، تنها رسول خدا برای عذاب عصیانگران است». (ثانی، ۱: ۱۴۳۳ / ۸۸۷ / ۲: ۱۴۳۳) با این اوصاف، دشمنی

۱. اشتاین سالتز، ۱۳۸۳: ۳۶؛ سلیمانی، ۱۳۸۲: ۵۱؛ همو، ۱۳۸۴: ۶۷ – ۱۹۳ – ۱۸۵.

جبرئیل با یهود، کاملاً مشروع و منطقی است؛ زیرا به فرمان خداوند عمل نموده و خداوند در آیه ۶ سوره تحريم به این نکته تصريح نموده است: «لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمْرَهُمْ وَيَعْلَمُونَ مَا يُؤْمِنُونَ». نيز سبب این دشمنی، عصیان خود یهود است. ولی برای این پرسش، پاسخ منطقی و مشروع نمی‌توان یافت که دشمنی یهود با جبرئیل، چه مبنایی می‌تواند داشته باشد؟

در همین آموزه‌های تحریف شده یهودی، به خوبی می‌توان یافت که محبت یا خشم خداوند به بنی اسرائیل، بستگی به عملکرد آنان و میزان پایبندی به عهد و پیمانشان است. در سفر مزمیر (مزامیر: ۲۰ / ۲۷ - ۲۷ / ۱۸) تصريح شده است که داود چون پاک و درستکار بوده و به فرمان خدا عمل کرده و وفادار به عهد بوده، از سوی خدا حمایت شده است.

از سوی دیگر، در کتاب مقدس به نابودی تممردان - از جمله اسرائیل - اشاره شده؛ که این ویرانی و نابودی، به سبب خوشگذرانی و عیاشی و شراب‌خواری است. (عاموس: ۶ / ۱ - ۱۴) در سفر إشعيا (۶۳ / ۱۱ - ۸) اشاره به این دارد که جبرئیل، بنی اسرائیل را از تنگنا و اندوه نجات داده؛ آنان را دوست داشته و تا زمانی که بر عهد خویش باقی مانده و اقدام به خیانت نکرده باشند، به آنان مهربان بوده؛ و گرنه، در صورتی که روح قدسش را آزرده و تممرد نمایند، بر ضد آنان و دشمنشان تبدیل می‌شود و با آنان می‌جنگد.

تحلیل محتوای چرایی دشمنی یهود

در پی بررسی تطبیقی منابع اسلامی و یهودی، علل دشمنی یهود با جبرئیل را به چند دسته می‌توان تقسیم کرد:

یک. آورنده عذاب و جنگ و شدت

پیش از این و در همین نوشتار، به اصطلاحات به کاربرده شده از سوی یهود درباره جبرئیل تصريح شد که در اینجا از تکرار آنها صرف نظر می‌کنیم. با جمع‌بندی دیدگاه یهود در این باره، می‌توان به این نکته رسید که از جمله برجسته‌ترین دلایل دشمنی یهود با جبرئیل^{عليه السلام} این است که وی را مسبب عذاب (قمی، ۱: ۱۳۶۳؛ طبرانی، ۱: ۵۴؛ ۲۱۱: ۱: ۲۰۰، ۸: ۳۶۳؛ فیض کاشانی، ۱: ۱۴۱۵؛ بحرانی، ۱: ۱۴۱۵؛ ۲۹۰: ۱: ۱۴۲۲؛ ۳۶۳: ۱: ۱۴۱۲؛ طوسی، بی‌تا: ۱: ۳۹؛ ابن أبي حاتم، ۱: ۱۴۱۹؛ ۲۲۶: ۱: ۱۴۱۲) می‌دانند! نیز معتقدند جبرئیل ملک آتش است. (صبری، ۱: ۱۳۶۴؛ قرطبي، ۲: ۱۳۶۴؛ ابن أبي حاتم، ۱: ۱۴۱۹؛ ۲۲۶: ۱: ۱۴۱۲؛ ثانی، ۱: ۱۴۳۳؛ ۲: ۸۸۷)

با این اوصاف، با توجه به تمجیدهای یهود از میکائیل و دیدگاه ناروا نسبت به جبرئیل، دشمنی

یهود با جبرئیل، انکارناپذیر است. این سخن بزرگان یهود به رسول خدا نیز که گفتند: «جبرئیل که جنگ و کشتار را نازل می‌کند؛ او دشمن ماست. اگر گفته بودی میکائیل – که باران و رحمت نازل می‌کند – از تو پیروی می‌کردیم». (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۴ و ۲۵) این واقعیت را تأیید و تحکیم می‌کند.

دو. عدم جلوگیری جبرئیل از تخریب بیتالمقدس توسط بخت نصر

در بررسی شأن نزول آیه مورد بحث، بیان شد که از جمله دلایل دشمنی یهود با جبرئیل، جلوگیری وی از قتل بخت نصر توسط دانیال است! که درنهایت موجب تخریب بیتالمقدس گردیده است.
(ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۱ / ۱۹۹۱ و ۶۰۳: شعروای)

علبی، ماجرا را این گونه به نقل از ابنعباس آورده است: یکی از اخبار یهود که عبدالله بن صوریا نامیده می‌شود، با پیامبر ﷺ درباره برخی از مسائل با ایشان مجاجه می‌کرد. وقتی دید حجت بر او تمام گردیده، پرسید: کدام ملک بر تو نازل می‌شود؟ فرمود: جبرئیل؛ هیچ کتابی بر پیامبران نازل نگردیده مگر اینکه وی واسطه وحی بوده است.

ابنصوریا گفت: جبرئیل از میان ملائکه، دشمن ما است. اگر میکائیل به جای او بود، بی‌تردید به تو ایمان می‌آوردیم؛ زیرا جبرئیل، عذاب و جنگ و بدختی نازل می‌کند و بارها با ما دشمنی نموده است. و این بسیار بر ما سخت است که خدای متعال او را بر پیامبرمان ﷺ نازل نموده که به زودی بیتالمقدس به دست فردی که بخت نصر نامیده می‌شود، ویران خواهد شد و ما را از هنگام تخریب با خبر ساخت. وقتی هنگامش فرا رسید، مردی از نیرومندان بنی‌اسرائیل را گذاشتیم تا بخت نصر را بیابد و او را بکشد. او هم در پی بخت نصر رفت تا وی را درحالی که جوانی و بدون نیرو بود یافت. دوست ما می‌خواست وی را بکشد که جبرئیل ممانعت نمود و به دوست ما گفت: اگر او همان کسی است که قرار است شما را به هلاکت برساند، هرگز دستانم به وی نمی‌رسد؛ و اگر وی آن فرد نیست، با چه حقی او را می‌کشید؟! پس دوست ما، جبرئیل ﷺ را تصدیق نمود و بازگشت. پس بخت نصر بزرگ شد و نیرومند گشت و با ما جنگید و بیتالمقدس را ویران کرد؛ به همین دلیل است که او را دشمن می‌داریم. پس خداوند، این آیه را نازل نمود. (علبی، ۱۴۲۲: ۱ / ۲۳۸ و ۲۳۹)

بیضاوی (۱۴۱۸: ۱ / ۹۵ و ۹۶) در همین باره آورده است: درباره عبدالله بن صوریا نازل شده است که رسول خدا ﷺ درباره کسی که وحی را بر وی نازل می‌کند پرسید. آن حضرت فرمود: جبرئیل. ابنصوریا گفت: او دشمن ماست و بارها با ما دشمنی نموده که شدیدترین آن، این است که بر پیامبر ما نازل کرد که بیتالمقدس به زودی توسط بخت خراب خواهد شد. ما هم کسی را فرستادیم تا بخت نصر را بکشد؛ او هم بخت نصر را در بابل دید ولی جبرئیل از کشتنش جلوگیری کرد.

نیز أبوحیان (۱۴۲۰ / ۵۱۷) آورده است: مفسران إجماع دارند که یهود، جبرئیل را دشمن خود می‌دانند. البته در کیفیت آن اختلاف دارند که سبب نزول، گفتگوی یهود با پیامبر ﷺ بوده یا با عمر. اما خلاصه دشمنی‌شان از این قرار است که ... ما را از قتل بخت نصر بازداشت؛ به همین سبب بخت نصر، بیت‌القدس را خراب کرد و ما را هلاک نمود.

نیز برخی حاخام‌های یهودی بر این باورند که جبرئیل همان کسی است که هیکل را در قدس به آتش کشیده. (ثانی، ۱۴۳۳ : ۲ / ۸۸۷)

سه. تعبیر خواب دانیال توستّط جبرئیل در مورد تخریب اورشلیم از دیگر دلایل کینه یهودیان نسبت به جبرئیل را تعبیر جبرئیل از خواب دانیال می‌دانند که او را نسبت به ویرانی اورشلیم بیم داده است. ابن عاشور (۱۴۲۰ / ۱ : ۶۰۳) می‌نویسد: در سفر دانیال آورده‌اند که جبرئیل، خواب دانیال را تعبیر کرد و او را نسبت به خراب شدن اورشلیم بیم داد. (دانیال: ۸ و ۹) ابن عاشور سپس در ادامه می‌نویسد: از شگفت‌ترین انحراف‌ها و انحطاط‌های اعتقادی و عقلی یهود این است که جبرئیل را ملک مرسل از سوی خداوند می‌دانند و در عین حال، نسبت به او خشمگین هستند. (۱۴۲۰ / ۱ : ۶۰۳؛ ابن کثیر، ۱۴۰۳ / ۱ : ۳۲۵ و ۳۲۶)

چهار. آگاه ساختن پیامبر خاتم ﷺ از أسرار یهود

از دیگر دلایل دشمنی یهود با جبرئیل ﷺ، این است که وی را به آگاه ساختن رسول خدا ﷺ از أسرار یهود متهم می‌سازند. أبوحیان (۱۴۲۰ / ۵۱۷) در همین باره آورده است: ... خلاصه دشمنی یهود با جبرئیل، این است که ... محمد ﷺ را از آنان آگاه می‌کند.

پنج. تغییر نبوت از بنی‌اسرائیل به بنی‌اسماعیل

از دیگر اتهامات یهود به جبرئیل ﷺ این است که وی خیانت کرده و نبوت را از نسل إسرائیل به اولاد إسماعیل انتقال داده است. به همین دلیل است که درباره او از اصطلاح «خَانَ الْأَمِين» (زمخشري، ۱۴۰۷ / ۲ : ۳۹۵؛ سبحانی، ۱۴۲۱ / ۲۲۰) استفاده می‌کنند. این در حالی است که خدای متعال، جبرئیل ﷺ را «روح الْأَمِين» (شعراء / ۱۹۳ و ۱۹۴) و «أَمِين» (تکویر / ۲۱) دانسته است. ثعلبی (۱۴۲۲ / ۱ : ۲۳۹) به نقل از مقاتل آورده: یهودیان گفتند جبرئیل دشمن ما است؛ به وی دستور داده شده بود که نبوت را در ما قرار دهد ولی آن را در غیر ما قرار داد. پس خداوند، این آیه (بقره / ۹۷) را نازل نمود.

نیز بروسوی (بی‌تا: ۱ / ۱۸۸) به نقل از یهود آورده است به جبرئیل فرمان داده شده بود که نبوّت را در ما قرار دهد، ولی آن را در غیر ما قرار داد؛ پس به همین سبب است که ما او را دشمن خود می‌دانیم و میکائیل هم دشمن جبرئیل است.

مغنية نیز (۱: ۱۴۲۴ / ۱۵۷) بر این باور است که اصل نزاع یهود، بر سر شخصیت محمد است که می‌خواستند وحی بر یکی از شعب اسرائیل نازل شود نه یکی از شعب عرب. وی معتقد است وقتی خدا و پیامبرش، آنان را با حجت ملزم نمودند، منافقانه نزاع را به شخص جبرئیل منتقل کردند. سید قطب (۱: ۱۴۲۵ / ۹۳) نیز معتقد است این حماقت مضحکی است که یهود، کینه خود نسبت به محمد را به بیانه جبرئیل نشان می‌دهند. وی همچنین بر این باور است که همه اینها در حالی است که جبرئیل به تدبیر خود و از سوی خود، کاری را انجام نمی‌دهد؛ بلکه وی بنده خدا است که هر آنچه از سوی خداوند فرمان داده می‌شود انجام می‌دهد و نافرمانی از دستور خدا نمی‌کند.^۱

شش. بشارت به نبوّت پیامبر اکرم ﷺ و امامت امام علیؑ و امامان پس از اوؑ در منابع تفسیری، تصريح گردیده که یکی از دلایل دشمنی یهود با جبرئیل، بشارت به نبوت پیامبر خاتم ﷺ و ولایت امام علی و امامان پس از ویؑ است. بحرانی، در *البرهان فی تفسیر القرآن* (۱: ۱۴۱۵ و ۲۸۹ و ۲۹۰) آورده است: برخی از ناصیبیان گفته است: من برائت می‌جویم از خدا و جبرئیل و میکائیل و سایر ملائکه، که حاشان با علی، براساس آنچه است که محمد می‌گوید.

سپس بحرانی در تفسیر آیه مورد نظر، می‌نویسد: به همین جهت است که خداوند فرمود هر کس به دلیل تعصّب بر علی بن ابی طالبؑ با اینها دشمنی نماید، خداوند دشمن کافران است و همچون دشمن با آنان رفتار خواهد نمود و نقمت و عقوبت بر آنان وارد خواهد کرد.

رسول خدا ﷺ فضائلی را درباره علیؑ می‌گوید که خدا برایش اختصاص داده؛ و شرافتی را برای او بیان می‌کند که خدای متعال برایش در نظر گرفته است. و رسول خدا در همه این موارد می‌گوید: این‌ها را جبرئیل از خداوند برایم خبر آورده است.

همه این ناصیبیان می‌گویند: تا کی محمد می‌گوید جبرئیل و میکائیل و ملائکه؟! همه اینها علی را بزرگ می‌دارند؟! و خداوند علی را نسبت به سایر بندگان، ویژه می‌بیند؟! از پروردگار و ملائکه و جبرئیل و میکائیلی که علی را بعد از محمد برتر می‌دانند، برائت می‌جوییم! و از رسولان خدا که

۱. اشاره به آیه ۶ سوره تحریم.

علی بن ابی طالب را بعد از محمد برترا می دانند، برائت می جوییم! (بحرانی ۱: ۱۴۱۵ و ۲۸۹) ر.ک: امام حسن عسکری، ۱: ۴۰۹ و ۴۵۲؛ فیض کاشانی، ۱: ۱۶۷ و ۱۶۸)

نیز مجلسی (۱۴۰۳) در تفسیر آیه مورد نظر، به نقل از امام حسین بن علی^ع آورده است: خدای متعال، یهود را به سبب بعض شان نسبت به جبرئیل - که فرمان خدا را درباره آنان اجرا می کند و آنان این را خوش نمی دارند - نکوهش نموده است. و همچنین آنان و نواصیب را به دلیل بعض شان نسبت به جبرئیل و میکائیل و ملاکه الهی - که برای تأیید علی بن ابی طالب برای خوار ساختن کافران با شمشیر بُرآن او نازل می شوند - نکوهش کرده است.

از آنچه تا کنون بیان شد، به دست می آید که علت اصلی دشمنی یهود با جبرئیل، نزول قرآن توسط وی بر حضرت محمد^{صلوات الله علیه و آله و سلم} می باشد. همچنان که فخر رازی (۱۴۲۰ / ۳ / ۶۱) نزدیک ترین احتمال در سبب دشمنی یهود با جبرئیل را به دلیل این بخش از آیه «قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ يَإِذْنِ اللَّهِ» این می داند که قرآن را بر حضرت محمد^{صلوات الله علیه و آله و سلم} نازل نموده است. این در حالی است که این تنزیل نمی تواند سبب دشمنی شود؛ زیرا جبرئیل به امر خدا عمل کرده؛ پس شایسته نیست که سبب دشمنی گردد. فخر رازی سپس این گونه به تبیین استدلال خویش می پردازد: یک. آن کسی که به جبرئیل نازل نموده و فرمانبرداران را به ثواب بشارت داده و نافرمانان را به عذاب و دشمنی و جنگ بیم داده، به دلیل اینکه با اختیار خودش نبوده، پس دشمنی با این فرمان، موجب دشمنی با خداوند است؛ و دشمنی با خدا نیز کفر است. پس دشمنی با این فرمان، کفر است. دو. اگر همین کتاب را خداوند به جای جبرئیل، بر میکائیل نازل می کرد، میکائیل نیز یا سرپیچی از فرمان خدا می کرد - که شایسته فرشته معصوم نیست - و یا همان کار جبرئیل را انجام می داد و فرمان خدا را عمل می کرد که آنچه یهود درباره جبرئیل می گویند، متوجه میکائیل نیز می شود؛ در این صورت، تخصیص دشمنی یهود با جبرئیل چیست؟

سه. اگر نزول قرآن بر محمد، بر یهود سخت است؛ پس نزول تورات بر دیگران نیز می تواند سخت آید. اگر نفرت بعضی از مردم به سبب نزول قرآن قبیح است، نفرت پیشینیان نیز از نزول تورات قبیح خواهد بود؛ پس معلوم است که همه اینها باطل است و فساد دشمنی یهود با جبرئیل ثابت است.

فخر رازی سپس به این نکته اشاره می کند که «برخی از مردم نمی خواهند بپذیرند که گفته شود جبرئیل با یهود دشمن است. اینان می گویند: زیرا می بینیم که یهود در زمان ما، این دشمنی را انکار نموده، و اصرار دارند که هیچ یک از گذشتگانشان چنین چیزی نگفته اند. بدان که این باطل است؛

زیرا حکایت خداوند صادق‌تر است و نادانی یهود بسیار شدید است.» (رازی، ۱۴۲۰: ۳ / ۶۱)

دشمنی یهود با جبرئیل، این‌گونه تجلی پیدا می‌کند که عهد و پیمان‌های فراوان میان خودشان با رسول خدا^{الله} را بریده‌اند؛ و تنها سبیش این است که به مسلمانان به خاطر آنچه خداوند از فضلش عطا کرده، حسادت می‌ورزند و این، عادت همیشگی یهود - از گذشته تا اکنون - بوده است.

جمع‌بندی و نتایج پژوهش

۱. با پژوهشی که در شأن و اسباب نزول آیه ۹۷ سوره بقره - پیرامون چرایی دشمنی یهود با جبرئیل^{الله} - به عمل آمد، دانسته شد که علل اصلی این دشمنی، خودخواهی و خودمحوری و خود برتری‌بینی این قوم؛ و همچنین نگرش ناصحیح نسبت به اصل توحید است که - به همین سبب - نسبت به تمکین در برابر فرامین الهی باز می‌ماند.
۲. این قوم، ایمان واقعی به خداوند نداشته و به استناد این آیه از قرآن کریم: «وَيَقُولُونَ ثُؤْمِنُ بِعَضٍ وَتَكْفُرُ بِعَضٍ وَيَرِدُونَ أَنْ يَتَخَذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَيِّلًا» (نساء / ۱۵۰) دچار بیماری «مؤمن به بعض و مُکفر به بعض» هستند.
۳. با تحلیل محتوایی که پیرامون چرایی دشمنی یهود با جبرئیل^{الله} انجام شد، پدیدار گشت که مهمترین دلایل این دشمنی‌ها بدین قرار است: ۱. آورنده عذاب و جنگ و شدت؛ ۲. عدم جلوگیری جبرئیل از تخریب بیت المقدس توسط بخت نصر؛ ۳. تغییر خواب دانیال توسط جبرئیل در مورد تخریب اورشلیم؛ ۴. آگاه ساختن پیامبر خاتم^{الله} از اسرار یهود؛ ۵. تغییر نبوت از بنی‌إسرائيل (إسحاق) به غیر بنی‌-Israel (إسماعيل)؛ ۶. بشارت به نبوت پیامبر اکرم^{الله} و امامت امام علی^{الله} و امامان^{الله} پس از او.
۴. نیز یافته‌های پژوهش، این واقعیت را نشان داد که دشمنی با هر یک از ملائکه، اولًاً دشمنی با همه آنان بوده، و در نهایت دشمنی با خدای متعال است؛ زیرا ملائکه، مأمور به فرمان خداوند هستند و از فرمانش سریپچی نمی‌کنند. خداوند درباره ملائکه می‌فرماید: «لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَقْعُلُونَ مَا يُؤْمِرُونَ». (تحریم / ۶)
۵. کتمان یهودیان از دشمنی با جبرئیل، چیزی از واقعیت نمی‌کاهد؛ زیرا اعتقاداتشان در تمجید میکائیل و تنقیص جبرئیل، در منابع یهودی مانند تورات و گفته‌ها و نوشته‌های بزرگانشان - از زمان رسول خدا تاکنون - این را تأیید و تحکیم می‌کند. مهم‌تر از همه اینکه، قرآن کریم به عنوان معتبرترین منبع در ادیان الهی، به دشمنی یهود با جبرئیل تصریح نموده است.

ع نتیجه نهایی پژوهش نشان داد که فرضیه‌های پژوهش به اثبات رسید؛ یعنی دشمنی و مخالفت با هر کس و هر چیزی که مورد تأیید خداوند باشد، دشمنی با خود خدای متعال خواهد بود. پس دشمنی یهود با جبرئیل، دشمنی با خداوند است.

منابع و مأخذ

-قرآن کریم.

- ابن أبي حاتم، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۹، *تفسیر القرآن العظيم*، رياض، مكتبه نزار مصطفى الباز، چ ۳.
- ابن جوزی، عبدالرحمٰن، ۱۴۱۲، *زاد المسير في علم التفسير*، بيروت، دار المعرفة.
- ابن سیده، ۱۴۲۴ / ۲۰۰۳، *المحكم والمحيط*، تحقيق محمد على النجار، قاهره، معهد المخطوطات العربية.
- ابن عاشور، محمد طاهر، ۱۴۲۰، *التحرير والتنوير*، بيروت، مؤسسه التاريخ العربي.
- ابن عربي، محمد بن علي، ۱۴۲۳، *تأویلات عبد الرزاق*، بيروت، دار إحياء التراث العربي.
- ابن عطيه، عبدالسلام عبدالشافی، ۱۴۲۲، *المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز*، بيروت، دار الكتب العلمية.
- ابن فارس، أحمد، ۱۴۲۹ ق / ۲۰۰۸ م، *معجم مقاييس اللغة*، بيروت، دار إحياء التراث العربي.
- ابن كثیر، أبو الفداء إسماعيل بن كثیر، ۱۴۰۳ ق / ۱۹۸۳ م، *السیرة النبویة*، تحقيق مصطفی عبدالواحد، بيروت، دار المعرفة.
- ابن منظور، محمد بن مكرم، ۱۴۰۵ ق، *لسان العرب*، قم، نشر ادب الحوزه.
- أبو حیان، محمد بن یوسف، ۱۴۲۹، *البحر المحيط في التفسير*، بيروت، دار الفكر.
- اپستاین، ایزیدور، ۱۳۸۵، یهودیت: بررسی تاریخی، ترجمه بهزاد سالکی، تهران، مؤسسه حکمت و فلسفه ایران.
- اشتاين سالتز، آدین، ۱۳۸۴، *سیری در تلمود*، ترجمه باقر طالبی دارابی، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، چ ۲.
- آشتیانی، جلال الدین، ۱۳۸۶، *تحقيقی در دین یهود*، تهران، نگارش، چ ۴.
- التونجی، محمد، ۱۳۷۷، *فرهنگ فارسی - عربی*، تهران، هیرمند، چاپ دوم.
- الداعوق، عمر وفیق، ۱۴۱۷ ق / ۱۹۹۶ م، *الروح القدس جبرئیل^{عليه السلام} في اليهودية والنصرانية والإسلام* (بحث فی مقارنة الأديان)، بيروت، دار البشائر الإسلامية.
- آلوسی، سید محمود، ۱۴۱۵ ق، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظيم و السبع المثانی*، بيروت، دار الكتب العلمية.

- امام حسن عسکری علیه السلام، ۱۴۰۹ ق، *التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن بن على العسكري* عليه السلام، قم، مدرسه الامام المهدی عليه السلام.
- انوری، حسن، ۱۳۸۲، *فرهنگ فشرده سخن*، تهران، سخن.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان، ۱۴۱۵ ق، *البرهان في تفسير القرآن*، قم، مؤسسه البعثة.
- بروسوی، إسماعیل بن مصطفی، بیتا، *تفسیر روح البيان*، بیروت، دار الفکر.
- بلاغی، محمد جواد، بیتا، *آلام الرحمن في تفسير القرآن*، قم، وجданی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، ۱۴۱۸ ق، *أنوار التنزيل وأسرار التأويل*، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- ثانی، محمد أبو بکر، ۱۴۳۳ ق / ۲۰۱۲ م، *الللمود و موقفه من الإلهيات*، عرض و نقد؛ *المدينة المنورة*.
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۸ ق، *الجواہر الحسان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- ثعلبی، احمد بن محمد، ۱۴۲۲ ق، *الكشف والبيان*، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- حوزی، عبدالعلی بن جمعه، ۱۴۱۵ ق، *نور الثقلین*، قم، اسماعیلیان، ج ۴.
- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۶۱، *لغت نامه*، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران، وزارت فرهنگ و إرشاد اسلامی.
- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی، ۱۴۰۸ ق، *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، مشهد، آستان قدس رضوی.
- رازی، فخر الدین محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق، *التفسیر الكبير (مفآتیح الغیب)*، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ج ۳.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت، دار الشامية.
- زبیدی، سید محمد مرتضی حسینی، ۱۳۶۹ ق / ۱۹۶۹ م، *تاج العروس من جواہر القاموس*، التراث العربي.
- زمخشیری، جار الله محمود بن عمر، ۱۴۰۷ ق، *الکشاف عن حقائق غواصن التنزيل و عيون الأقاويل فی وجوه التأویل*، بیروت، دار الكتاب العربی، ج ۳.
- سبحانی تبریزی، جعفر، ۱۴۲۱ ق، *مفاهیم القرآن*، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، ج ۴.
- سبزواری، محمد، ۱۴۴۹ ق، *الجديد في تفسير القرآن المجيد*، بیروت، دار التعارف.
- سلیمانی، عبدالرحیم، ۱۳۸۲، *كتاب مقدس*، قم، انجمن معارف اسلامی ایران.
- سلیمانی، عبدالرحیم، ۱۳۸۴، *يهودیت*، قم، انجمن معارف اسلامی ایران، ج ۲.

- سید قطب، ۱۴۲۵ق، فی *ظلال القرآن*، بیروت، دار الشروق، ج ۳۵.
- سیوطی، جلال الدین، ۱۴۰۴ق، *الدر المنشور فی التفسیر بالتأثر*، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- سیوطی، جلال الدین، ۱۴۲۲ق / ۲۰۰۲م، *باب النقول فی أسباب النزول*، بیروت، مؤسسه کتب الثقافیة.
- شبر، عبدالله، ۱۴۰۷ق، *الجوهر الثمين فی تفسیر الكتاب المبين*، کویت، شرکه المکتبه الألفین.
- شعرانی، أبوالحسن، ۱۳۸۶، *پژوهش‌های قرآنی علامه شعرانی در تفاسیر مجمع البيان، روح الجنان و منهج الصادقین*، قم، بوستان کتاب، ج ۲.
- شعراوی، محمد متولی، ۱۹۹۱م، *تفسیر الشعراوی*، بیروت، أخبار الیوم، اداره الكتب و المکتبات.
- شوکانی، محمد، ۱۴۱۴ق، *فتح القدیر*، دمشق، دار ابن کثیر.
- صاحب ابن عباد، ۲۰۱۰م، *المحيط فی اللغة*، بیروت، دار الكتب العلمیة.
- صبری، محمد، ۲۰۱۱م، *التلمود شریعة بنی إسرائیل حقائق و وقائع*، القاهره، مکتبة مدبولی.
- طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۳۹۰، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت، المؤسّسة الأعلمی، ج ۲.
- طبرانی، سلیمان بن احمد، ۲۰۰۸، *التفسیر الكبير (تفسیر القرآن العظیم)*، اردن - ارید، دار الكتب الثقافیة.
- طبرسی، أبوعلی فضل بن حسن، ۱۴۲۶ / ۱۳۸۴، *مجمع البيان لعلوم القرآن*، تهران، اسوه.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۴۲۲، *جامع البيان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار الكتب العربي.
- طریحی، فخرالدین، ۱۳۷۵، *مجمع البحرين*، تهران، مرتضوی، ج ۳.
- طوسی، محمد بن حسن، بی تا، *التبیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- طیب، سید عبدالحسین، ۱۳۶۹، *أطیب البيان فی تفسیر القرآن*، تهران، اسلام، ج ۲.
- عبدالباقي، محمدغفار، ۱۳۷۴، *المعجم المفہوس لأنفاظ القرآن الکریم*، تهران، انتشارات اسلامی، ج ۲.
- عمید، حسن، ۱۳۸۹، *فرهنگ فارسی عمید*، تهران، رهیاب نوین هور.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۲۶ / ۲۰۰۵، *كتاب العین*، بیروت، دار إحياء التراث العربي، ج ۲.
- فضل الله، سید محمد حسین، ۱۴۱۹، *من وحی القرآن*، بیروت، دار الملّاک.
- فیض کاشانی، محمد محسن، ۱۴۱۵ق، *تفسیر الصافی*، تهران، مکتبه الصدر، ج ۲.
- فیومی، احمد بن محمد، ۱۴۲۴ق / ۲۰۰۳م، *المصباح المنیر فی شرح الكبير للرافعی*، قم، دار الهجرة، ج ۲۰.
- قرائی، محسن، ۱۳۸۸، *تفسیر نور*، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قرشی بنایی، علی اکبر، ۱۳۷۱، *قاموس قرآن*، تهران، دار الكتب الإسلامية، ج ۶.
- قرطبی، محمد بن احمد، ۱۳۶۴، *الجامع لأحكام القرآن*، تهران، ناصر خسرو.

- قمی، علی بن ابراهیم، ۱۳۶۳، *تفسیر القمی*، قم، دارالکتاب، ج ۳.
- کتاب مقدس، ترجمه تفسیری، شامل عهدتیق و عهدجذید.
- کهن، آبراهام، ۱۳۵۰، *گنجینه‌ای از تلمود*، ترجمه متن انگلیسی امیرفریدون گرگانی، به همت یهودا حی، چاپ زیبا، ۱۳۵۰ و تهران، اساطیر، ۱۳۸۲.
- کوهن، آبراهام، ۲۰۰۵ م، *التلمود (عرض شامل للتلمود و تعالیم حاخامین)*، ترجمه جاک مارتی، ترجمه به عربی سلیمان طنوس، بیروت، دارالخيال.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ ق، *بحار الأنوار الجامعه لدائر أخبار الأنقم الأطهار*، بیروت، دار إحياء التراث العربي، ج ۲.
- مدرسی، سید محمد تقی، ۱۴۱۹ ق، *من هدی القرآن*، تهران، دار محبی الحسین.
- معین، محمد، ۱۳۸۷، *فرهنگ فارسی معین*، تهران، فرهنگنما، کتاب آراد.
- مغنية، محمد جواد، ۱۴۲۴ ق، *تفسیر الكاشف*، قم، دارالکتاب الإسلامي.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۴۲۲ ق، *الأمثال فی تفسیر كتاب الله المنزّل*، قم، مدرسه الإمام علی بن ابی طالب.
- مبیدی، احمد بن محمد، ۱۳۷۱، *کشف الأسرار و عحده الأبرار*، تهران، امیرکبیر، ج ۵.
- واحدی، علی بن احمد، ۱۴۱۱ ق، *أسباب نزول القرآن*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- واحدی، علی بن احمد، ۱۴۱۵ ق، *الوجيز فی تفسیر الكتاب العزيز*، بیروت، دارالقلم.